

КРИТИКА

Рік XVI, Число 7-8 (177-178)

Липень-Серпень, 2012

Михайло Мінаков: Коротка історія кольорових революцій

Ігорь
Торбаков,
Олександр
Потехін:
Куди йдуть
росіяни?

Андреас
Умланд:
Путін над
Євразією

Іван
Химка,
Роман
Сербин:
Історія
з діалектикою

Василь
Махно:
Зелені
собачі дні

Тамара Марценюк, Тамара Гундорова:
Хто боїться української жінки

Зміст

- 02 Михайло Мінаков. Коротка дистанція свободи
- 08 Тамара Марценюк. Українська політика – іменник нежіночого роду?
- 13 Тамара Гундорова. Хто боїться Верки Сердючки?
- 18 Ігорь Торбаков. Розвилка
- 25 Олександр Потехін. Апологія геополітичного синдрому
- 28 Андреас Умланд. Двоглова Евразія

Дискусія:

- 30 Іван Химка. Міти національної консолідації, Голодомор і Голокост
- 34 Роман Сербин. Про український геноцид, Лемкіна та химкіянську діалектику
- 38 Джефрі Віткрофт. Що Руперт утнув!
- 42 Максим Карповець. Джазові візерунки кіна
- 44 Василь Махно. Зелені собачі дні
- 47 Summary

www.krytyka.com

Автори й авторки

МИХАЙЛО МІНАКОВ

доктор філософських наук, доцент катедри філософії та релігієзнавства Києво-Могилянської академії, президент Фонду якісної політики, секретар Кантівського товариства в Україні, автор численних праць з історії сучасної європейської філософії, філософської освіти, політичної та соціальної філософії.

ТАМАРА МАРЦЕНЮК

соціологиня, доцентка катедри соціології НаУКМА, викладає авторські курси «Гендер і політика», «Маскулінність і чоловічі студії», «Соціологічний аналіз форм дев'янтної поведінки», «Соціальні проблеми в Україні і світі», «Гендерні відносини в Україні: соціологічний аналіз» та інші. Досліджує гендерні відносини та гендерну політику в Україні, а також жіночий, чоловічий і ЛГБТ рухи. Співавторка книжки «Gender, Politics, and Society in Ukraine» (University of Toronto Press, 2012).

ТАМАРА ГУНДОРОВА

літературознавиця, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу теорії літератури Інституту літератури ім. Шевченка НАН України. Останні книжки – «Кітч і література» (Київ, 2008) і «Проявлення слова. Дискусія раннього українського модернізму» (Київ, 2009, 2-ге вид.).

ІГОРЬ ТОРБАКОВ (Ігорь Торбаков / Igor Torbakov)

історик, політолог, публіцист, старший науковий працівник Центру російських і євразійських студій в Університеті Упсали (Швеція), автор численних публікацій із проблем політичної історії та зовнішньої і зовнішньої політики Росії, СНД і країн Центрально-Східної Європи, зокрема України, в американських, європейських, російських та українських наукових виданнях і часописах.

ОЛЕКСАНДР ПОТЕХІН

доктор історичних наук, політолог, дипломат, професор катедри гуманітарних дисциплін і директор Центру політологічних, гуманітарних та прикладних досліджень Київського університету права, провідний науковий працівник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Останні книжки (у співавторстві): «Глобалізація безпеки» (2011), «Зовнішня політика України – 2011: стратегічні оцінки, прогнози і пріоритети» (2012), «Скуті одним ланцюгом? Військово-політичні союзи та європейська стабільність» (у друці).

АНДРЕАС УМЛАНД (Andreas Umland)

доктор філософії, політолог, доцент магістерської програми з німецьких та європейських студій катедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія». Досліджує політичні процеси на постсоветському просторі, зокрема в Україні та Росії, проблеми радикальних рухів тощо, редагує книжкову серію «Советська та постсоветська політика і суспільство».

ІВАН ХИМКА

професор Албертського університету, дослідник проблем історичної пам'яті, зокрема про Другу світову війну, історії Шоа, соціал-демократії та націоналізму в Україні тощо, а також української іконографії. Серед останніх книжок – «Last Judgment Iconography in the Carpathians» (University of Toronto Press, 2009) і «Ukrainians, Jews and the Holocaust: Divergent Memories» (Saskatoon: Heritage Press, 2009). Видавництво «Критика» готує до друку збірник його вибраних есеїв з української модерної історії «Колізії ідентичності».

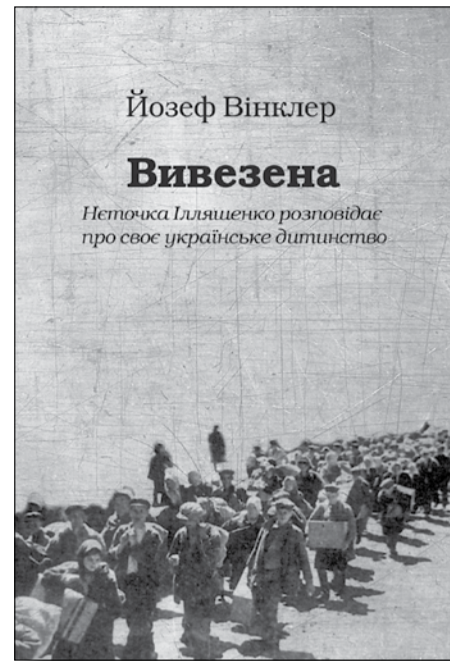
РОМАН СЕРБИН

канадський історик і політолог, професор-емерит Квебекського університету (Монреаль), дослідник історії Голодомору, українського національного руху у XX столітті, УПА, Другої світової війни, редактор наукового часопису «Holodomor Studies», автор книжок «Famine in Ukraine 1932–1933» (у співавторстві) та «Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді» (1992), численних наукових і популярних статей із питань історичної пам'яті, геноциду тощо, упорядник коментованого видання статті Рафаєла Лемкіна «Радянський геноцид в Україні» 28 мовами (2009).

ДЖЕФРІ ВІТКРОФТ (Geoffrey Wheatcroft)

британський журналіст і письменник, автор шести книжок, зокрема «The Controversy of Zion: How Zionism Tried to Resolve the Jewish Question» (1996), «The Strange Death of Tory England» (2005), «Yo, Blair! Tony Blair's Disastrous Premiership» (2007) та інших. Дописує у британських і американських часописах «The Guardian», «The Times Literary Supplement», «The New York Review of Books», «The New Republic», «The Boston Globe», «The Atlantic», «The American Conservative» тощо. Працює над книжкою про Вінстона Черчилля.

Решту довідок про авторів цього числа «Критики» див. на с. 47 =>

Йозеф Вінклер

Вивезена

Неточка Ілляшенко розповідає про своє українське дитинство

Йозеф Вінклер

Вивезена

Неточка Ілляшенко розповідає про своє українське дитинство

Роман Йозефа Вінклера, класика сучасного австрійського письменства, лавреата численних нагород й одного з найбільших нонконформістів і збурювачів спокою у тамтешньому літературному світі, присвячено долі українки, яку 1943 року вивезли на примусову роботу до Каринтії нацисти. Австрійський письменник дав читачеві змогу почути розповідь Неточки Василівни про сталінську колективізацію та Голодомор, жертвою яких стала її українська родина, про виживання спершу в советському колгоспі, а згодом у бідному австрійському селі. І попри тяжкість цієї історії, вона заворожує читача радістю від життя, навіть якщо оповідачці доводиться ховатися від своїх ран у химерно виплетених закапелках власної пам'яті...

Автор познайомився зі своєю героїнею, шукаючи собі помешкання в гірському селі в Альпах. Зрештою колишня оstarбайтерка з Черкащини не просто дала письменникові притулок, а й забезпечила матеріалом для нової книжки. «Вивезену» написано як non-фікшн – інтерв'ю з Неточкою про історію її життя. Окрім ретельного відтворення мовлення селянки, що не вміє писати німецькою і говорить плутано, але просто, з елементами місцевого діалекту й співучою розмовною інтонацією, ефект достовірності поглиблюють фотографії із сімейного архіву та вставки українською мовою. Проте Вінклерові більше йдеться не про фактографічну, а про психологічну правду: про достеменність почувань сердечної, щирої, але соціально безпритульної жінки, без вини винної в зраді єдиної – материнської – любові, про закинуту в чужий світ людину, яку і в старій, і в новій батьківщині лише терплять, але не люблять.

На авторській батьківщині книжку підготовано та видано за підтримки Міністерства європейських і міжнародних справ Австрії, агенції «Österreichisches Kulturforum» і Австрійського літературного товариства. Для українських читачів роман віртуозно перетлумачила Неля Ваховська.

«Якийсь час я навіть не могла працювати над цим, здавалося б, простим текстом – стискало горло. Історія Неточки для мене – це історія України з низів, суб'єктивна і пристрасна, як і будь-яка історія. Вона цікава типажем, який представляє Неточка – центральноукраїнська селянка, жінка, на яку всі можливі системи чинять неймовірний тиск. І її стратегія виживання – це любов, що виростає з рани недолюбленості й нетерпимості».

Неля Ваховська

Головний редактор
Григорій Грабович
Відповідальний редактор
Андрій Мокроусов
Редактор інтернет-проєкту
Олег Коцюба

Редакційна колегія:
Юрій Андрухович, Богуміла Бердиховська,
Ярослав Грицак, Володимир Кулик, Михайло Мінаков,
Олександр Мотиль, Сергій Плохій, Юрко Прохасько,
Микола Рябчук, Олександр Савченко,
Олексій Толочко, Юрій Шаповал

Апология геополітичного синдрому

Олександр Потехін

Dmitri Trenin, *Post-Imperium: a Eurasian Story*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2011.

Дмитрій Тренін, *Post-Imperium: євразійська історія*. Пер. Д. Коробочкіна. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2012.

У передмові до виданої 2011 року за підтримки Фонду Карнегі книжки Дмитрія Треніна «Post-Imperium: євразійська історія» (російський переклад вийшов у Москві за декілька місяців після англійського американського видання) президентка фонду Джесика Метьюз пише, що автор – «одночасно і літописець, і учасник зусиль Росії з перетворення самої себе. Проникливіших, ніж він, спостерігачів цього критично важливого періоду важко (якщо взагалі можливо) знайти, і напевно жоден із них так майстерно не володіє пером. У новій книжці він бере на себе непросте завдання – висвітлити шлях Росії вперед».

Дмитрій Тренін, якого читає «Критики» вже знає (див. ч. 6 (92) за 2005 рік) – директор Московського Центру Карнегі, голова його вченої ради і керівник програми «Зовнішня політика та безпека». У 1972–1993 роках служив у Збройних силах ССРСР і РФ, випускник, а відтак і викладач Військового університету Міністерства оборони Російської Федерації (колишнього Військового інституту іноземних мов), – цієї, за означенням його неофіційного сайту, «кузні кадрів розвідників, спецпропагандистів, юристів», чий вихованці «брали й беруть участь у багатьох конфліктах, оголошених і неоголошених війнах».

Книжка Треніна, котрий справді має високу фахову репутацію в політологічних і політичних колах США, вже здобула низку позитивних оцінок. Зрештою, автор непогано знає і розуміє російську дійсність, а його дослідження містить чимало цікавих спостережень, зокрема з імперіології (хоча й не засвідчує обізнаності з деякими базовими працями в цій царині). Поза увагою рецензентів, утім, залишилися істотні суперечності, насамперед пов'язані зі ставленням автора до геополітики Кремля. Саме на цих моментах хотілось би зосередитися в цій статті.

Одна з чільних тез Треніна полягає у тому, що лідери Росії і решти країн СНД традиційно переймаються питаннями геополітики та безпеки: «Іхній світ – усе ще найперше світ держав, а геополітику й далі вважають за основу мистецтва державного мужа (хай навіть той і не розуміє до пуття, що воно таке. – О. П.). Якби в такому світі було місце для теорії, це була би теорія Realpolitik. Що ж до безпеки, то вона є найбільшою турботою будь-якого уряду, але для авторитарних режимів на першому місці стоїть безпека власної влади». Вони завжди чутливі й до зазіхань на територію, яку вважають сферою власного впливу або контролю, цинують «геополітичний комфорт», тому викликає подив, що автор називає конфлікт

довкола Тузли «майже комічним протистоянням». Але саме таким воно, мабуть, уявляється з імперських висот.

Тренін віддає данину реаліям і коли входить у полеміку з численними російськими «публіцистами націоналістичного гатунку», які називають кордони Росії 1991 року «неприродними», «антиісторичними», «невідповідними». Навпаки, доводить він, «Російську Федерацію, яку утворюють території, що не від'єдналися у перебігу двох поруйнувань імперії в 1917 та 1991 роках, цілком можна вважати «твердим ядром» історичної імперії, тобто тією самою її невлонною метрополією». «Невлонною» вона є і з погляду іншого стовпа дер-

«єдині регіони теперішньої Російської Федерації, що не входили до складу Московського царства в 1650 р. – це Північний Кавказ на Півдні, Петербург і Виборг на півночі, Забайкалля, Примор'я і тихоокеанські острови на Сході, а також Калінінградська область на заході. Сьогодні всі ці регіони, за винятком Петербурга, мають уразливе геополітичне становище, хоча й із різних причин» (курсив мій; різнобій у написанні «Південь», «північ», «Схід», «захід» – авторський. – О. П.). «Геополітична невразливість» Петербурга, досягнута завдяки советсько-фінській війні 1939–1940 років, – це, мабуть, своєрідний реверанс геополітичній мудрості «батька народів».

Оноре Дом'є. Резервна армія російського імператора (з циклу «Козаки-посміховиська»; 1853)

жавницького лібералізму в російській зовнішньополітичній думці, Сергея Караганова, який, рецензуючи Тренінову книжку в часописі «Росія в глобальній політиці», наголошує: «Не певен, що Росія була імперією, а не просто величезною багатонаціональною державою». І далі: «Історія непередбачувана, але, думаю, якщо не буде катастроф чи кричущих дурниць, Росія десь за двадцять років заспокоїться у своїх теперішніх кордонах плюс у союзі з Казахстаном, Білоруссю і ... більшою частиною України». І Тренін, і Караганов уважають за прийнятне застосовувати щодо Росії поняття «велика держава», що означає насамперед «стратегічну самостійність»: мовляв, Російська Федерація «зуміла утвердитися в світі як самостійна стратегічна величина, здатна не тільки просувати свої інтереси, але й впливати на глобальний баланс» (Караганов). Порівняйте у Треніна: «Це вкрай важливий момент: аби вважатися великою державою, треба бути серед тих, хто править світом».

Обом демократам-державникам Росія нагадує, за словами Треніна, «додаткову вагу на геополітичних терезах, здатну перетягнути шальку на той чи той бік». І то, наголошує він, цілком суголосно з Карагановим,

Нині її забезпечує, либонь, те, що тепер там розташовано головний офіс «Газпрому», Конституційний суд, а також Головний штаб Військово-морського флоту і штаб новоствореного Оперативно-стратегічного командування «Захід».

Як влучно зауважив рецензент англійського видання Джон Лойд у «The Financial Times», Дмитрій Тренін «був і є людиною ліберальних поглядів. Але водночас він людина советська, його уявлення про геополітичну стратегію сформовано та відкшталтовано у 1970-х роках». Загально беручи, геополітика – це політика, спрямована на контроль (просекцію сили) у територіальному просторі, річ суто імперська, що її не слід плутати з політичною географією, тобто врахуванням географічного чинника у політиці. Як слушно стверджував свого часу нині покійний російський політичний філософ-державник (походженням із Харкова) Александр Панарін, геополітика є «агресивним типом закомплексованої свідомості», пов'язаним зі сприйняттям світу як «війни всіх проти всіх», коли нікому не гарантовано «життєвого простору» і виживають лише найсильніші. Такий тип свідомості засадничо спрямовано на виживання в обставинах нестабільності і на недовіру до всіх решти

(згадаймо тезу про двох «союзників» Росії – армію та флот), а політика, яку він виробляє, здатна підважити підвалини людської згоди, необхідної для виживання людства в епоху глобалізації в планетарному масштабі, адже єдиному, цілісному світові тут протиставлено пари маніхейських опозицій, що живлять взаємні непримиренні суперечності. «Відкриття геополітичного неоязичництва стосувалися то фатальної нетотожності латинського і германського духу (Гюстав Ле Бон), то нетотожності германців і слов'янства, то протистояння білої та жовтої рас, то, нарешті, протистояння між морськими та континентальними народами (Ратцель) і близької до цього дихотомії «гартленд – римленд» (Спайкмен)», – писав Панарін. Але найважливіше те, що для опису цих протистоянь вживали поняття натуралістичного стибу – вічних, непозбутних, невідкладних жодним зусиллям людства: біологія, антропологія та географія в геополітиці повністю беруть гору над соціологією. Отже, резюмував Панарін, геополітична свідомість властива Росії як «самотній державі», що переживає «незаслужену образу» і, не вірячи в жодні цивілізаційні гарантії свого процвітання, «намагається подолати її за допомогою ірраціоналізму та реваншистського, героїчного або стоїчно-фаталістичного песимізму».

Класична геополітика від часів виникнення наприкінці XIX століття була спробою пояснити динаміку міжнародних відносин, зовнішню політику держав, пов'язуючи її з такими чинниками, як географічне розташування країни, розмір, клімат, топографія, природні та демографічні ресурси. Ця спроба виявилася невдалою насамперед тому, що геополітика не пояснює міжнародні відносини в цілому – як систему. Вона розглядає світ, міжнародні відносини та Історію як арену, процес і результат вічного протиборства. У кращому разі геополітика дає змогу дещо наблизитися до розуміння мотивів зовнішньої політики чільних для свого часу імперій, у гіршому – слугує безпідставним виправданням цієї політики. Геополітика завжди потребує наявності сумірних гравців і сяк-так здатна описувати взаємодію держав-імперій, належних до одного класу впливовості (сили), а решті відводить роль статистів у великій політиці.

Облуда геополітичних марень здатна приректи зовнішню політику держави хіба що на неефективність або й на невинуваті стратегічні прорахунки. Причини цього зрозумілі із влучного означення геополітичного (трансісторичного) суб'єкта, що його запропонував київський політолог-міжнародник Борис Парахонський: це «сила, держава, тобто певна концентрація політичної, економічної, військової, духовної моці, що сформована у вигляді волі, ідентифікує себе як активну силу, має свої особливі інтереси, систему цінностей, ідеологію, яка послідовно й цілеспрямовано здійснює довгострокову стратегію над встановлення власного контролю над світовим простором» (курсив мій. – О. П.). Сьогодні в умовах глобалізації просторова стратегія є анахронізмом, що доводить сумний

Тарас Чухліб
Секрети українського
полівасалітету
 Хмельницький – Дорошенко –

Мазепа
 Київ: Видавничий дім
 «Києво-Могилянська академія», 2011

Провокативна обкладинка нової книжки Тараса Чухліба цілком відповідає її контроверсійному змістові. «Апологія» багатовекторної політики українських гетьманів від Богдана Хмельницького до Пилипа Орлика все ще викликає гарячі дискусії і серед вітчизняних науковців, і поміж зацікавлених українською тематикою іноземних дослідників.

Традиційно вважається, що від кінця XIX – початку XX століття українське минуле репрезентувалося через два основні історіографічні напрями: народницький і державницький. Згідно з державницьким, Військо Запорозьке чи Гетьманщина – звичайна держава, подібна до сусідніх Кримського ханства чи Молдови. Цей напрям в історіописанні став домінуючим не тільки в українській діаспорній історіографії, а й у Радянському Союзі протягом 1920-х років. Виникнення 1991 року нової держави повернуло більшість українських дослідників до цієї історіографічної моделі. Концепція полівасалітету вдало доповнює такий напрям історіописання та належить до тих методологічних новацій, які модернізують стару державницьку історіографію.

Чухлібове дослідження подає антропологічний зріз зовнішньої політики української держави раннього нового часу. В засновках концепції покладено тодішні реалії політичного життя та глибоку різницю між ранньомодерними та модерними спільнотами, яку автор-медієвіст вдало долає, не накладаючи на минуле новітніх історичних візій. Наприклад, сучасний громадянин розвинених країн звик до демократичних «рівноправних» міжнародних стосунків, хоча представники зовнішньополітичних відомств не забувають про прірву між країнами-лідерами та країнами-аутсайдерами. У середньовіччя та ранньомодерний час місце спільноти та людини в політичній ієрархії було ще наочнішим: хто мав велику військову силу та політичний авторитет, був справжнім володарем, а слабші могли претендувати лише на статус їхніх васалів. От із таких наближених до людей минулого позицій автор і розглядає «секрети українського полівасалітету».

Під полівасалітетом він розуміє і перманентну зміну васалом своїх володарів, і визнання почергової чи паралельної зверхності кількох сюзеренів над керманічем малої держави. У межах цієї концепції Тарас Чухліб пояснює складну зовнішньополітичну діяльність Богдана Хмельницького, Іва-

на Виговського, Юрія Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Крім того, автор вписує у свою концепцію інші країни Центрально-Східної та Південно-Східної Європи – і додає до своєї праці хронологічну таблицю змін протекцій у 1369–1711 роках.

Із Чухлібового дослідження випливає, що зміни васалами володарів у цьому регіоні та в цей час були радше закономірними, ніж випадковими. Дослідникові вдається представити верифіковані пояснення малозрозумілих у державницькій історіографії сторінок минулого: існування опозицій, які орієнтувалися на різних володарів, активну співпрацю місцевих еліт з іноземними монархами тощо. Зміна протекторів лише гальмувала інтеграцію васальних держав в імперію, однак не зупиняла її.

Автор детально простежує васальні стосунки українських гетьманів із монархами у Східній та Центрально-Східній Європі – російськими царями, султанами Османської імперії, королями Речі Посполитої та Швеції. Понад двадцятилітні авторові дослідження цієї тематики дали йому змогу всебічно висвітлити складні зовнішньополітичні сторінки історії української держави раннього нового часу. Якщо стосовно українських сюжетів Чухлібової концепції можна лише вказати деякі неточності або свої міркування щодо того чи того факту, то стосовно вмонтування українського полівасалітету в загальноєвропейський контекст є чимало зауважень.

Тарас Чухліб пов'язує свою концепцію із розробленою в західноєвропейській історіографії моделлю «генеральної кризи» європейських суспільств у середині та другій половині XVII століття. Це важливо, бо самі творці концепції «генеральної кризи» з багатьох суб'єктивних та об'єктивних причин не поширювали її на Східну та Центрально-Східну Європу. По-перше, західноєвропейські дослідники сприймали українські сюжети минулого через польську та російську історіографію, а тому повстання Хмельницького для них погано вписувалося в їхню «кризу». По-друге, східна частина континенту на той час різко відрізнялася від Західної Європи (як і на сьогоднішній день). Самі тільки географічні чинники (великі малозаселені площі, рівнина території без природних бар'єрів, віддаленість від морів тощо) ставили васальнозалежні спільноти на Сході в зовсім інакші умови, ніж на Заході. Поза тим була ще низка економічних, суспільних, культурних та інших чинників, що впливали на розрізнення. Наприклад, васальні корпоративні інституції (регіональні еліти, провінції, міста) на заході Європи глибоко інтегрувалися в централизовані держави, ніж це було на її сході.

Еліта Гетьманщини, «відавши» політичну владу імперському центрові, навзаєм отримала підтвердження свого статусу нобілітету та доступ до багатства; крім того, вона тією чи тією мірою зберегла свою культурну ідентичність й претендувала на роль важливого гравця в житті новоствореної Російської імперії. Тому праця Тараса Чухліба виграла би від детальнішої верифікації концепції «генеральної кризи» на сюжетах з української історії другої половини XVII – початку XVIII століття. Втім, таке побажання не заперечує професійної реалізації завдань, що їх поставив собі дослідник у цій книжці.

Василь Кононенко

досвід у XXI столітті єдиної наддержави – Сполучених Штатів Америки.

Згідно з геополітичним підходом, держава виступає лише як засіб, інструмент досягнення відповідних геополітичних мет, а міжнародне право мають трактувати залежно від того, наскільки воно відповідає інтересам такого суб'єкта, яким себе хоче бачити «велика» Росія. Це цілком потвердила агресія Росії проти Грузії в серпні 2008 року, – агресія, беззастережним апологетом якої виступив Дмитрій Тренін. На його думку, російська операція проти Грузії мала ознаки «зваженості і дозованості», Грузія нібито дала Росії привід для *справедливої війни*, а дії президента Саакашвілі були «авантюристичними, безвідповідальними та жорстокими». Ба більше, воєнна акція Росії була «посланням, адресованим Вашингтону не меншою мірою, ніж Тбілісі». Президент Саакашвілі дослідник іменує «Мішею» і відводить йому роль «прийомного сина» США: мовляв, його вчинки свідчать про інтриги «неконтрольованих елементів» у американській адміністрації (за версією Путіна – Дика Чейні), спрямовані на те, аби втягнути Росію в конфлікти із сусідами, зокрема з Україною через Крим, заразом збільшивши шанси сенатора Маккейна перемогти на президентських виборах 2008 року:

Логіка Кремля була така: оскільки Росія зміцнюється і відроджується (цей термін у 2007 та першій половині 2008 року був дуже популярний на Заході), США мають прагнути не дати їй «підвестися з колін». Метод, обраний для цього, – втягнути Москву в низку конфліктів на її кордонах. Це не тільки виснажуватиме сили Росії, але й дасть змогу відновити єдність Заходу на антиросійській платформі.

Прикметно, що Тренін не наводить жодних критичних ремарок стосовно «логіки Кремля» й обґрунтованості побоювань Москви щодо інтервенції США на Південному Кавказі, він оминає навіть найочевидніший контраргумент: з огляду на економічну кризу, що вже спалахнула тоді в США, і дедалі гучніші вимоги громадської думки вивести війська з Іраку, тільки божевільний міг сподіватися посісти місце в Білому домі, втягнувши США у будь-який новий конфлікт, надто в російському пограниччі.

Власні Тренінові міркування з приводу підсумків російсько-грузинської війни 2008 року загалом компліментарні щодо російської влади: «Зовнішні спостерігачі не могли не дійти висновку, що тандем Путіна–Медведева пройшов через кризу з розгорнутими стягами, а молодший її учасник отримав бойове хрещення»; «те, що Росія визнала незалежність Абхазії та Південної Осетії за два тижні після завершення бойових дій, у розпал гуманітарної місії Воєнно-морських сил США в чорноморських портах Грузії, можна трактувати як акт стримування». Термінологія виразно відгонить давно минулими часами.

Початкову ейфорію в Абхазії та Південній Осетії у зв'язку з визнанням їх суверенітету з боку Росії швидко заступило взаємне розчарування.

Обидва сателіти стали ще залежнішими від Росії, загострилися конфлікти, зазвичай через гроші та власність. Усе це добре бачить російський аналітик, але для нього найважливіше, що «прямий контроль над Південною Осетією й Абхазією забезпечує Росії фізичну присутність у Закавказзі». Тобто знову виринає геополітика, і йдеться вже не про якийсь другорядний вияв, а про першооснову, альфу й омегу імперської апологетики.

Особливо невмотивованим на тлі розлогої авторової констатації браку верховенства права в Росії виглядає раптове визнання «конституційної чистоти» рішення, яке ухвалив Кремль:

Сьогодні найвище керівництво Росії складають люди, котрі сповідують правовий підхід: вони наполягають, що всі їхні дії згідні з Конституцією країни. А оскільки, відповідно до Конституції, присутність російських військ за кордоном можлива тільки зі згоди законної влади відповідних країн, визнання було єдиним способом забезпечити дотримання Основного закону.

Така риторика вже сама собою не може не спричинити серйозних підозр щодо спільних коренів імперського синдрому в автора та кремлівських можновладців. Але ці підозри неабияк посилюються, коли звернутися до найцікавіших для нас – українських – сюжетів книжки. Сумніви в авторовій компетентності, відчуття легковажності його підходів виникає, щойно наштовхуєшся на першу фактичну помилку у вельми драстичному питанні ядерного роззброєння України. «Стратегічне ядерне озброєння колишнього ССРСР, – пише Тренін, – залишалося під централизованим контролем, і до 1994 року всі боєзаряди, що були в Україні, Казахстані та Білорусі, було вивезено до Росії, а три незалежних республіки приєдналися до Договору про непоширення ядерної зброї як неядерні держави. Що стосується тактичних ядерних боєприпасів, їх було передислоковано до Російської Федерації ще до розпаду ССРСР. Різниця між стратегічною і тактичною ядерною зброєю полягала вже в тому, що, за наявності першої, Україна не могла навіть запобігти її запуску, тобто не мала так званого негативного технічного контролю. Другу цілком можна було використати як засіб стримування, але Києву довелося відмовитися від неї під тиском та загрозою застосування сили. До Росії тактичну зброю було вивезено до 1 червня 1992 року, тобто за п'ять місяців після Біловезьких угод – аж ніяк не за часів ССРСР.

Щодо поворотних моментів політичного розвитку України, то, мабуть, сливе немає такого заяложеного штампу кремлівської пропаганди, якого уникнув би російський фахівець. Ставлення Треніна до України – це гідка суміш поверховості й імперської зверхності. Далеко не останньою чергою це зумовлює джерельна база дослідження, адже державник-ліберал бере за надійні джерела опуси, на обкладинці яких стоїть ім'я Леоніда Кучми, попри всі їх не раз описувані кричущі супереч-

ності, і без жодних вагань заходиться цитувати звіт відверті банальності, на кшталт «без російських капіталовкладень Криму не піднятися», «антиросійські дії (Києва. – Д. Т.) в політиці, як правило, призводили до антиукраїнських економічних наслідків» тощо. Аж ніяк не ліпше виглядають Тренінові тези про «газові борги» України або «привілеї, що їх мали в Росії українські громадяни» (у 2003–2004 роках!), про брак «вагомих доказів геноциду» (тобто Голодомору 1932–1933 років) і суто класовий, а не етнічний підхід Сталіна до українського селянства, про те, що «росіяни сприймали великодержавність як незалежність від інших, а не як залежність інших від Росії», про те, що «український суд позбавив Бандеру посмертно наданого йому звання Героя України на тій беззаперечній юридичній підставі, що Бандера, якого вбили агенти КГБ у 1959 р., громадянином України ніколи не був», про конфлікти України через історію не тільки з Росією, а й із Польщею, бо ж «бандерівці здійснювали масові вимордування поляків на Волині» тощо. Природно, що до «нової», «поміркованої» культурно-ідеологічної політики Януковича–Табачника російський політолог ставиться цілком схвально.

Тож питання про приєднання до НАТО – це насправді питання про збереження все ще тривкої незалежності України. Будучи президентом, Ющенко стверджував: «Членство в НАТО і незалежність України – синоніми». Українські націоналісти воліють подавати цю дилему не з погляду проросійської або антиросійської спрямованості, в плані користи чи шкоди для самої України.

Але ж хіба сама Москва не зробила все можливе і неможливе, щоб довести обґрунтованість такої загрози українській незалежності? Тож аби саме під таким кутом сприймати нагальність інтеграції із Заходом, зовсім не конче бути «українським націоналістом», – досить тільки дивитися на події не з Кремля, Смоленської чи навіть Пушкінської площі, де розташовано Московський центр Карнегі.

Але Тренін веде далі, і то без посилення на джерела: «На Східній Україні, проте, вважають, що на посаді голови держави Ющенко приєднався до зусиль створити довкола Росії “санітарний кордон”. Перетворюючи Росію в опонента українських інтересів, він завдав гігантської економічної шкоди власній країні. Його політика мала цілеспрямований антиросійський характер за принципом “допомагай будь-яким ворогам Москви”». Про яких саме ворогів тут ідеться? Хіба що про Грузію, але в такому разі Україна потрапляє в одну компанію, скажімо, з країнами ЄС, про «антиросійську» політику яких Тренін воліє не згадувати, мабуть, із міркувань політичності.

Тренінове ставлення до НАТО взагалі вельми контраверсійне. З одного боку, ліберал визнає (з посиланням на іншого «ліберала») – тодішнього президента Медведєва, що Альянс не становить жодної загрози для Російської Федерації. Із другого – совет-

ський офіцер-геополітик розмірковує про наближення НАТО до кордонів Росії та про сфери «законних» впливів Москви, і найдрастичнішим, під цим оглядом, виявляється питання про натівські перспективи України, адже це виводить Київ із російської «геополітичної орбіти». Тому тут автора зраджує звична обережність, небажання ставати на той чи той бік і намагання залишатися якщо не над бійкою, то осторонь від неї.

Відраза московського ліберала до помаранчевих заслпліює Треніна. Він вважає їх за «проект западенців» і покладає на них провину за те, що впродовж «п’яти років їх перебування при владі» (згадаймо, що майже половину цього терміну виконавчу владу очолював східняк Віктор Янукович, та й президент Віктор Ющенко аж ніяк не «западенець») цей проект «не заклав фундамент сучасної української нації»:

У теоретичному плані вони тільки до нескінченності повторювали сентенції Михайла Грушевського сторічної давнини. До того ж, представляючи фактично сільську культуру, «западенці» нічого не могли запропонувати не тільки мешканцям великих промислових центрів Сходу та Півдня (Харкова, Донецька, Одеси), але й киянам.

Глибина аналізу вражає! Залишається тільки нагадати про досягнення на ідейному полі регіоналів-східняків і про результативність невпинного плазування перед Москвою за «безблокового статусу» України Януковича.

Намагаючись описувати ситуацію в Україні та перспективи її розвитку, Тренін, хоч як дивно, не бачить дії чинника, надто подібного до того, з яким має справу Росія, – стимульованої елітами атомізації здеідеологізованого суспільства. Він пише, що в Росії «суспільство атомізоване, його насправді не скріплюють жодні бар’єри, офіційні або традиційні. Чим більшого успіху досягає людина, тим ширшає прірва між нею і рештою населення. Еліта піднімається на вершину, але вона не веде за собою і не хоче вести. Особисте виразно домінує над громадським. Державу буквально всі прошарки суспільства сприймають як структуру, надто корумповану, щоб пробуджувати у людей національну свідомість». Але ж хіба це не стосується повною мірою і нинішньої України? Хіба не з цієї причини, зокрема, не справилися надії, що їх поклали на Помаранчеву революцію? Тільки повне нехтування цього уможливило Тренінове трактування української ситуації.

Утім, центральна теза книги – наполеглива й відчайдушна, але не позбавлена кричущих суперечностей спроба довести, що Росія не є імперією і ніколи не відродиться нею. І це, навіть за всіх вказаних недоречностей, мало би надихати прихильників української незалежності. Але чому цього не відбувається. За Треніном, головним аргументом тих, хто стверджує імперську сутність сучасної Росії, є її політика на Північному Кавказі, – і аргумент цей, буцімто, хибний. Дослідник певен, що Росія перемогла у Чеченській війні й у жоден спосіб не засуджує колоніальних

методів ведення тієї війни. А сприкряє його те, що внаслідок перемоги

Чечня сьогодні реально є «ханством», пов’язаним із Росією тільки особистою домовленістю між Кадировим і Путіним. Можна сказати, всіх мет, що їх ставили загиблі лідери сепаратистів Джохар Дудаєв і Аслан Масхадов – за винятком офіційної незалежності, – досягнуто. Із часом їх обох іще можуть визнати за національних героїв, і вони посядуть у чеченському пантеоні місце поруч із імамом Шамілем. Події, відомі теперішньому поколінню росіян як «Чеченська війна», у самій республіці без зайвого галасу (курсив мій. – О. П.) подають у контексті національно-визвольної боротьби.

Ситуація, коли метрополія не здатна встановити бажаний для неї порядок, зовсім не є винятком у колоніальній практиці, принаймні протягом минулих пів століття. Чи не варто було би «без зайвого галасу» відмовитися від формального володіння Північним Кавказом? Там створилася, гово-

Г. Касьянов, А. Миллер
Россия – Украина
Как пишется история
Диалоги. Лекции. Статьи

Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2011

Видані під спільною обкладинкою тексти Георгія Касьянова та Алексея Міллера творять своєрідний діалог. Репліками в ньому є не тільки вміщені тут стенограми бесід двох істориків про різне, часто докорінно відмінне трактування тих самих історичних подій в офіційних історіографіях України та Росії. Статті та записи публічних лекцій обох авторів також перегукуються між собою і взаємодоповнюються.

Окрім коротенької спільної передмови, вступну частину склали п’ять текстів. Автором трьох із них є Алексей Міллер. У статті «Росія: влада та історія», написаній 2009 року для журналу «Pro et Contra», він міркує про поширення на російському ґрунті явища історичної політики, про те, як російська (і не лише) влада експлуатує історичні міти й маніпулює колективною пам’яттю, і розвиває тему у наступних текстах – публічних лекціях, виголошених у 2008 та 2009 роках. Два інших (стаття і стенограма лекції), з однаковою назвою «Націоналізація історії в Україні», належать Георгію Касьянову. Їх присвячено одній проблемі – конструюванню націоналізаторських мітів, до якого вдаються офіційні українські історики,

рячи словами Треніна, низка маленьких «етнократичних утворень» від каспійського узбережжя і майже до Чорного моря. Північнокавказькі «недодержави» живуть коштом субсидій із Москви, є фактично її протекторатами, і тут відбувається відомий зі світової імперської історії процес «доместифікації» конфлікту колоній з метрополією, намагання центру зберегти бодай формальну залежність руками місцевих племінних вождів. Тренінове невдоволення викликає їхня самостійність, недисциплінованість, те що в багатьох випадках вони «здатні сказати Москві “ні”». Прикро, але формально незалежний від Москви офіційний Київ сьогодні сам позбавив себе такого права в багатьох дратливих для України питаннях.

Як надалі розвиватимуться російсько-українські відносини? Як вплине на них модернізація Росії? Спробуємо простежити хід Тренінові думки. Він добре бачить перешкоди реформам в особі владного режиму, за якого бал правлять корупція, відсутність правового захисту, свавілля

та використанню окремих історичних сюжетів (зокрема, Голодомору та діяльності УПА) задля політичної мети. Важливе місце в усіх цих текстах посідає критичний аналіз роботи польського та українського Інститутів національної пам’яті та їх російських аналогів – фонду «Історична пам’ять» Александра Дюкова та нещодавно розформованої «Комісії з протидії фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії при президенті РФ».

Власне діалогові двох істориків відведено близько половини обсягу збірки. Бесіди розподілено за темами, що їх торкається українська та російська історіографія. У першій частині йдеться про період «від Хмельницького до Мазепи» – між двома гетьманами, постаті яких є засадничими для обох національних наративів. Тут привертає увагу ставлення Касьянова до концепції Хмельниччини як «національної революції», яку висловили Валерій Смолій та Валерій Степанков (і яку свого часу різко розкритикувала Наталя Яковенко). У другій розмові йдеться про те, як виглядає історія Росії імперського періоду в українській та російській історіографіях, а також про формування образу Австро-Угорщини у причетних до України темах.

Показово, що «короткому двадцятому століттю» у книжці присвячено аж чотири діалоги. У першому з них обговорено представлення в історіографії та публіцистиці тем Першої світової війни та революції (лютневої, жовтневої та української); у другому порушено тему історії УССР міжвоєнного періоду, українізації та репресій; у третьому йдеться про тему Голодомору в історіографії, джерельних публікаціях і підручниках історії та проблематизацію його юридичної оцінки як акту геноциду; а завершує книжку розмова істориків про бачення Другої світової війни і ролі в ній Червоної армії та УПА.

Більшість зібраних у книжку текстів опубліковано на сайті Polit.ru у 2008–2009 роках, але для неквапного вдумливого читання книжковий формат, можливо, зручніший.

Сергій Гірик

владців. Вони побоюються ризиків втрати контролю, влади, власності. «Кремлівські лідери хочуть бути схожими на Петра, але бояться закінчити як Горбачов. Відтак вони досі діють як Брежнев». Але ж Україну перспектива трансформації Путіна в Петра I аж ніяк не може надихати.

На закінчення знову надамо слово авторів:

Правителі Росії знайшли інші, «приватніші» шляхи до багатства й слави, ніж територіяльна експансія. Однак водночас із багатством цієї групи ростуть і її амбіції. Переможці мислять глобально. Вони не вважають за потрібне зосереджуватися тільки на про-

сторі колишнього СССР: світ великий, і найсприятливіші можливості можуть відкриватися не у сусідстві, а в далеких країнах. Зрештою, колишні імперські «окраїни» – однаковісінко, що плоди, які висять на відстані простягнутої руки, і ігнорувати їх не варто. <...> Інтерес до ближнього зарубіжжя, звісно, зберігається, але мова не про жорсткий контроль, а про м'яку перевагу.

Бігме, у потягові імперії до «преваги» немає і не може бути меж і кордонів, вона ж «вічна у часі й просторі». На жаль, Росія все ще здатна витрачати наявні в неї вичерпні ресурси на гонитву за ностальгічними химе-

рами. Тренін не згоден із тим, що Кремль нерационально розтринькує наявні ресурси, але й побачити відсутність перспектив у Росії в разі збереження імперського геополітичного синдрому йому не дано.

Тренінова книжка залишає вкрай суперечливе враження. Можна припустити, хоч без прямих доказів (посилає у тексті), що її автора надто захопила концепція ліберальної імперії Нейла Фергюсона, котрий оцінює цей феномен вельми позитивно. Втім, із перспективи імперської провінції концепція та є оксимороном. Але головне в іншому. Як об'єктивний дослідник Тренін, очевидно, розуміє,

що імперська Росія не має майбутнього, адже він розкриває сутнісні властивості кремлівського режиму, нездатного змодернізувати країну. Водночас весь його аналіз просякнута тугою геополітика-державника за імперською величчю Росії. Якщо таких поглядів дотримуються російські ліберали, то чого чекати від консерваторів, не кажучи вже про владне угруповання Владіміра Путіна? Саме тому «Євразійська історія» від Дмитрія Треніна варта уваги не тільки як цікава розповідь про сучасну Росію, але й як дуже зручний привід для міркувань про мотиви російської зовнішньої політики – і загалом, і зокрема щодо України. □

Двоголова Євразія

Андреас Умланд

Слід прищепити всім руським головну ідею, що особиста самоідентифікація є другорядною, похідною величиною від самоідентифікації національної. Руські мусять усвідомити, що насамперед вони є православними, подруге – руськими, і лише потретє – людьми...

Александр Дугін.
«Основи геополітики»

Ідею створення нового, «Євразійського», Союзу, яку ще до свого «переобрання» президентом Росії висловив Владімір Путін, відразу почали жваво обговорювати у російській і світовій пресі (в Україні, приміром, на сторінках впливового тижневика «Дзеркало тижня»). Інтерес до цього проєкту не вщухає і досі, адже, як уже зрозуміло, йшлося тоді далеко не тільки про передвиборне гасло. Прикметно, як у липні 2012 року Путін, уже знову президент, прокоментував стриману реакцію Києва на ті інтеграційні заміри: «Дуже шкода, що поза рамками цього процесу наразі лишається братня Україна». Зрозуміло також, що Путінів план є виявом справжніх прагнень не тільки російської «партії влади», а і багатьох людей за її межами – вагомої частини «патріотично» налаштованої політичної й інтелектуальної еліти Російської Федерації. Сама назва «Євразійський Союз» походить із вокабуляру постсоветського «неоевразійства» – своєрідного інтелектуального феномену останніх двох десятиліть, що постав великою мірою завдяки численним писанням Александра Дугіна – знаного у постсоветському просторі окультиста, «соціолога»¹ й очільника так званого Міжнародного євразійського руху (МЕД).

Беручися зіставляти путінську і дугінську ідеології, слід одразу наголосити, що і одна, і друга далеко відбігли від інтелектуальних побудов російських класиків євразійського руху,

Андреас Умланд. «“Євразійские” проекты Путина и Дугина – сходства и различия: об идейных истоках и политической роли правокстремистского интеллектуализма в неоавторитарной России». З російської переклала Катерина Демчук за рукописом.

які у двадцяти-тридцять роки минулого століття закладали його підвалини. Важить для цього зіставлення і та обставина, що обидва нові перетлумачення євразійства є мало дотичними до теорій впливового пізносоветського історика-дисидента, етнологіста та географа Льва Гумільова, що їх іноді теж вважають «євразійськими».

Міхал Скотті. Мінін і Пожарський
(1850; Нижньоновгородський державний художній музей)

Отже, між путінським і дугінським євразійством можна знайти деякі подібності, зокрема спільну (відносно) дистанційованість як від класичного євразійства, так і від «гумільовщини». Проте розбіжностей ці два «неоевразійські проєкти» містять більше, ніж збігів.

Путін і решта відносно новоспечених євразійців його штабу – це переважно вихідці із советської номенклатури, з елітарних громадських організацій і державних установ пізнього СССР: з апарату КПСС, комсомолу, КГБ, а також із советських науководослідних інститутів, вишів, закладів культури тощо, які мріють про певну реставрацію російської й/або советської імперії, тобто про якнайповніше відтворення потуги і території імперської держави зразка десь 1989 року. Офіційно буцімто наднаціональний, а в ґрунті речі – руссоцентристський, Євразійський Союз означав би фактичне розширення нинішньої російської псевдофедерації до меж колиш-

ньої імперії (принаймні, більшості її територій).

Отже, це нове-старе утворення стало би більше-менше послідовним «продовженням» старої Росії та відновило би, бодай почасти, історичну і територіальну тяглість між РФ, СССР і царською імперією, – а з погляду деяких російських історіософів, навіть і Московським князівством і Київською Руссю. Позаяк цей проєкт врешті-решт передбачає поширення істотного впливу (якщо не прямого

як на нове народження, – цього разу, російсько-євразійської цивілізації. Щоправда, відтворений наново й очищений від усього «західного», суперетнос у своєму новому стані спиратиметься на (гадані) архаїчні цінності росіян-євразійців. Але поза тим, нова цивілізація втілить у життя надсучасний проєкт, здатний зв'язати фантастичне майбутнє Євразії з «найкращими» епізодами її минулого. Мета «дугінців» – цілком перевлаштувати як Росію, так і євразійський континент, а згодом і цілий світ.

До репрезентованого Путіним відламу російської еліти, ясна річ, теж належать аж ніяк не демократи. Найрішучіші з-поміж цих політиків і інтелектуалів є так само різною мірою радикально налаштованими імперськими націоналістами. Проте, позаяк вони частіше озираються назад, аніж дивляться уперед, їх не випадає вважати за скрайніх революційних націоналістів, тобто фашистів. А от Дугін як одночасно і запеклий революціонер, і відвертий, хоч і не етноцентричний, ультранаціоналіст, навпаки – фашист² цілком виразний.

І хоч останнім часом московський професор переважно виступає не як примітивний етноцентрист чи біологічний расист, а як прибічник такого собі «цивілізаційного» російського націоналізму, ба навіть євразійського «супернаціоналізму», окреслення його як фашиста цілком є виправданим. І то не тільки тому, що його давніші тексти, публікації раних дев'яностих містять відверто расистські форму-

контролю!) Москви на терени поза державними кордонами РФ, то Путіна і Ко. слід класифікувати як імперіялістів. Ця властивість споріднює їх із послідовниками Дугіна яко чільного російського теоретика «великого простору».

Проте лідер МЕД, на відміну від Путіна, обстоює не реставрацію, а радше творення цілком нової імперії. Дугінська «Євразія» не відроджуватиме царської держави і не продовжуватиме Советського Союзу. Дугін, усупереч нинішньому самопозиціонуванню яко «консерватора», бажає не консервації чи відновлення старого порядку. Суть його програми, навпаки, полягає у повноцінній внутрішньо- і зовнішньополітичній революції та далекосяжному запереченні не тільки сучасного, але й минулого Росії.

Ідеал Дугіна та його прибічників є подібним до цілей класичних фашистських діячів: його спрямовано не так на відродження нації, в сенсі повернення до певного ранішого стану,

¹ Хоча москвич Дугін захистив диплом, відтак кандидатську і докторську дисертації у маловідомих південноросійських вишах (на кшталт заочного відділення Новочеркаського інженерно-меліоративного інституту тощо), а його статті нечасто виходять в авторитетних академічних журналах, віднедавна він став директором Центру консервативних досліджень, професором соціологічного факультету Московського державного університету та виконувачем обов'язки завідувача тамтої катедри міжнародної соціології.

² «Фашизм» тут – загальне «родове» означення цієї концепції, вживане в порівняльних дослідженнях сучасного правового екстремізму такими визначними істориками-компаративістами, як Александр Галкін (Москва), Волтер Лакер (Вашингтон), Стенлі Пейн (Медисон), Вольфганг Віперман (Берлін) і Роджер Грифін (Оксфорд).